SPLIĆANI KAO IZLETNICI DO POČETKA PRVOGA SVJETSKOG RATA

UDK: 338.486(497.583 Split) "…/1914"
Primljeno: 8. VII. 2013.
Izvorni znanstveni rad

Mr. sc. GORDANA TUDOR
Hrvatski pomorski muzej Split
Glagoljaša 18
21000 Split, HR

Iako su i u ranijim razdobljima Splićani posjećivali okolna mjesta odlazeći na crkvene svečanosti i sajmove, tek je pojava vlaka i parobroda omogućila građanima nov oblik zabave – masovne izlete. Odlazak na izlet bio je omiljen način provođenja slobodnog vremena nedjeljom i blagdanom.
Osim u okolna mjesta na obali i otocima, Splićani putuju i u udaljenije krajeve u zemlji i inozemstvu. Splitski su izletnici u velikom broju sudjelovali na svim tadašnjim značajnim nacionalno-političkim okupljanjima (Makarska, Zagreb, Dubrovnik). Osim uprave Željeznice i parobrodarskih tvrtki, kao organizatori izleta javljaju se i pojedinci, različita kulturna i sportska društva, škole i sl. Prvi svjetski rat prekinuo je taj oblik zabave.

Ključne riječi: željeznica, parobrod, gita di piacere - izlet

Premda su Splićani i ranije posjećivali okolna dalmatinska mjesta, prigodom različitih crkvenih svečanosti i sajmova, o izletničkom turizmu ne može se uopće govoriti bez ostvarenja određenih preduvjeta. Pojava, razvitak i usavršavanje željezničkog prometa na kopnu te pobjeda parnog pogona nad jedrenjacima na moru, a odmah zatim i uspostava prvih redovitih parobrodarskih pruga omogućili su početak izletničkog turizma kao i turizma općenito. Nova prijevozna sredstva: vlakovi i parobrodi, koji su mogli odjednom prevesti velik

broj putnika, i to daleko udobnije i brže nego prije, odmah su se pokazala vrlo pogodnima za organizaciju različitih izleta i putovanja radi zabave. Građani Splita odmah su prihvatili mogućnosti koje su im pružala nova prijevozna sredstva, posebice kod organizacije izvanrednih putovanja radi izleta tzv. *gita di piacere.*

IZLETI ŽELJEZNICOM

Iako već od sredine 19. stoljeća teku akcije za izgradnju mreže željezničkih pruga koje bi povezale najveće dalmatinske luke s njihovim zaleđem, tek je 16. svibnja 1873. u Carevinskom vijeću u Beču donesen zakon o gradnji pruge Split - Siverić, s ogrankom od Perkovića do Šibenika, ali bez željezničke veze sa Zadrom.[1]

Pruga koja se počela graditi u lipnju 1873. godine svečano je predana u promet 4. listopada 1877. Politički sukobi između gradonačelnika Bajamontija i oporbenih narodnjaka bili su prisutni i u ovoj prilici, tako da je narodnjačko slavlje obavljeno u Kaštelima, na postaji Sveti Nikola s trobojnicama i glazbom, *a u Splitu nije bilo ni desetog dijela veselja kao u Kaštelima.*[2] U sklopu proslave C. kr. Dalmatinska državna željeznica uvela je tri posebna zabavna vlaka - *treno di piacere* za zainteresirane Splićane. Prvi izletnički, zabavni vlak polazio je iz Splita u 8.25, iz Solina u 8.52, iz Sućurca u 9.08, iz Gomilice-Kambelovca u 9.19 i stizao je u Kaštel Stari (Stari Dolac) u 9.38. Drugi vlak je poslije podne, istog dana, odlazio iz Splita u 15.30 i u Solin stizao u 15.56 sati, a treći je iz Solina kretao za Split u 18 i stizao u grad u 18.26 sati. Putnici su mogli koristiti mjesta III. razreda i plaćene ulaznice, odnosno ulaznice izdane u tu svrhu od Ravnateljstva Željeznice.[3] Splićani su i idućih dana rado putovali željeznicom, tisak je zabilježio da je samo 14. listopada više od 500 putnika otišlo na izlet do Kaštel Staroga. Među izletnicima je u velikom broju bio zastupljen i *bel sesso*, a *Banda cittadina* je do Solina glazbom uveseljavala prisutne.[4]

U početku su najčešća odredišta izletnika bili Vranjic i Solin. Direkcija Željeznice uvodila je posebne zabavne vlakove kojima su Splićani svake godine odlazili u Solin, i to u travnju na feštu sv. Kaje i u rujnu na blagdan Male Gospe.[5] Vlak je građanima Splita omogućio i odlazak do malo udaljenijih mjesta, pa su tako u svibnju 1879. godine organizirano otputovali do Šibenika na svečano otvaranje tamošnjeg vodovoda.[6]

Kant, splitski trgovac konfekcijskom robom, bavio se, osim svojom osnovnom djelatnošću, i organizacijom izleta vlakom. U svibnju 1881. godine organizirao je za 80 izletnika, među kojima je bio priličan broj gospođa, izlet u Drniš s posjetom rudniku u Siveriću.[7] Ohrabren tim uspjehom, krenuo je u organizaciju novih izleta. U dva navrata vodio je Splićane posebnim vlakom do Šibenika, a zatim parobrodićem do Skradina s obilaskom slapova Krke. U cijenu izleta od 3 fiorina bio je uračunat i ručak. Iz Splita se odlazilo u 14 sati, a iz Šibenika vraćalo u jedan sat iza ponoći.[8] S putnicima je išla i glazba, a u Šibeniku su ih dočekali mjesni glazbari. Izletnici su bili oduševljeni, kako druženjem tijekom putovanja, tako i ljepotama Skradina i slapova Krke, u to vrijeme nezaobilaznog mjesta, koje su, osim domaćih, posjećivali i brojni strani izletnici. U srpnju 1884. godine Kant je po cijeni od dva fiorina organizirao pet odlazaka vlakom u Šibenik na feštu sv. Kristofora, a karte za putovanje nabavljale su se u njegovom dućanu.[9]

U ljeto godine 1890. i splitski ugostitelj Tocigl iskoristio je zanimanje građana te organizirao izlet vlakom u Šibenik i odatle parobrodom do Skradina, i to po cijeni od 3,50 fiorina. Za ručak je trebalo izdvojiti dodatnih 1,50 fiorina.[10]

Mate Krstulović, blagajnik *Slavjanskog Napretka*, iskazao se kao organizator izleta u Knin 15. lipnja 1890. godine, kojemu je splitski tisak posvetio veliku pozornost. U posebnom tiskanom programu s točnim satnicom svih predviđenih događaja na kraju piše: *tko hoće da se naužije prirodnih ljepota najubavijega kraja u Dalmaciji; tko hoće da se proveseli u prijateljskom i odabranom krugu; tko hoće da se liepo prođe dalje od običnoga gradskoga života - neka se u nedjelju pridruži narodnom izletu u Knin.*[11] Okupljanje izletnika bilo je zakazano za 4 sata ujutro. *Ne pamti se da se ikada u Splitu u ranim jutarnjim satima zateklo toliko mnogo najrazličitijih ljudi, od težaka s crvenim kapama i žena u narodnoj nošnji do šarenih damskih toaleta i muških visokih klobuka*. Među izletnicima su bili i brojni viđeni Splićani, zastupnik Borčić, Petar pl. Tartaglia, inače predsjednik Društva *Zvonimir*, Vicko Mihaljević, Šime Ljubić... Uz pratnju Narodne glazbe putnici, njih više od 300, ukrcali su se u devet vagona i krenuli put Knina. U Kninu su dočekani izuzetno srdačno i potom su razgledali gradske znamenitosti. Većina izletnika se tada prvi put susrela s djelovanjem *Kninskog starinarskog društva* i hrvatskim starinama, pohranjenima u hodniku Franjevačkog samostana. Novinar *Naroda* u članku *Hrvatske*

starine opisuje svoja očekivanja o čuvanju *nekih kamenčića* da bi na kraju ostao frapiran bogatstvom sakupljene građe: natpisa, pragova, ploča s imenima hrvatskih kraljeva i velmoža, stupova, mozaika, nakita, rezbarija, koji svjedoče o hrvatskoj povijesti.

Kninjanin Špiro Vujatović Šarov je u povodu izleta napisao i posebnu pjesmu: *Pozdrav drevnog hrvatskog grada Knina preporođenom hrvatskom Splitu kad 300 Hrvata i Hrvatica splitskih, dne 15. lipnja 1890. posjetiše kninske stanovnike.* Kninski ugostitelj Dračar priredio je na otvorenom šetalištu pred svojom kavanom objed za sve izletnike. Tijekom ručka izmjenjivane su zdravice između domaćina i gostiju, svirala je glazba, a pjevači *Zvonimira* pjevali rodoljubne pjesme. Narodna glazba je i za Kninjane priredila prigodni koncert, a potom ih je gotovo cijeli grad ispratio na stanicu.[12] Tri godine kasnije, krajem kolovoza 1893., Splićani su ponovno masovno pohodili Knin kako bi prisustvovali otvaranju Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika.[13]

Veliki izlet vlakom u Drniš, na skup svih dalmatinskih sokolaša, organizirao je splitski Sokol 1903. godine. Osim članova, u Drniš su otputovali i brojni Splićani. U Drnišu je čak formiran i poseban odbor, koji se pobrinuo da se za sve izletnike, članove i nečlanove, osigura hrana po umjerenim cijenama. Iz Splita su krenuli u 4.24, a povratak iz Drniša bio je u 23 sata. Splitska tvrtka *Demarchi* izradila je za tu prigodu poseban barjak.[14]

Na žalost, ponekad su izletnici imali i nekih neugodnosti. Naime, kako je Željeznica za izlete prodavala samo karte III. razreda, znalo se katkad dogoditi da na povratku s izleta stavi u promet *marvinske* vagone umjesto putničkih, što je izazivalo ogorčenje izletnika.[15] Nakon što je, 1903. godine, puštena u promet i pruga Split – Sinj, Splićani su vlakom odlazili na izlete do Klisa kao i na razne manifestacije u Sinj; na Velu Gospu, alkarske svečanosti, konjske utrke ...[16] Ipak, broj mjesta koja su se mogla obići vlakom bio je ograničen tako da su Splićani daleko više bili okrenuti parobrodarskim izletima.

IZLETI PAROBRODOM

Izleti parobrodom bili su svojevrsna atrakcija, kao što je i sam parobrod bio privlačno prijevozno sredstvo u danima kada su jedrenjaci dominirali i čak uspijevali tući parobrode u prijevozu robe na dalekim morima, ali za prijevoz putnika gubili su prednost. Neovisan o vjetru, parobrod je svojim točnim dolaskom i odlaskom bio pogodnije prijevozno sredstvo ne samo za redovite

parobrodarske linije nego i za izlete.[17] Osim toga parobrod je omogućio i demokratizaciju putovanja jer je njime mogao putovati daleko veći broj putnika. S obzirom na brzinu parobroda, udaljenost do željene destinacije svladavana je u kraćem vremenu, što je pogodovalo razvitku nedjeljnog izletničkog turizma.

Iako je Austrijski *Lloyd* od samog početka svojim parobrodima povezivao Trst sa Splitom i drugim dalmatinskim mjestima, nije se bavio organizacijom izleta na području Dalmacije. Kako su njegovi parobrodi nedjeljom najčešće ostajali privezani u Trstu i Rijeci, *Lloyd* je u tim gradovima i započeo s organizacijom nedjeljnih izleta.[18] Ipak se izletnička putovanja i u Dalmaciji javljaju veoma rano, u doba samih začetaka dalmatinske parobrodarske plovidbe. U početku su najviše bila povezana s održavanjem različitih crkvenih svečanosti i sajmova, ali nailazimo i na izrazito turistička putovanja.

Već 1880. godine tvrtka *Braća Rismondo* priređuju izlete svojim parobrodima iz Splita do Trogira, Omiša i Brača, uz povoljne, snižene cijene.[19] U ožujku 1881. godine Splićani su s glazbom otišli na izlet u Supetar parobrodom *Augusta*, koji je bio vlasništvo tvrtke *Prini & Tartaglia.*[20] Narednih godina izleti su postali uobičajena i omiljena nedjeljna zabava, osobito tijekom proljetnih i ljetnih mjeseci. Splićani su redovito posjećivali Makarsku, Trogir, Stari Grad, Supetar, a najčešći organizator izleta bila je tvrtka *Braća Rismondo*. Poslije se u organizaciju izleta uključuje i viški brodar Topić sa svojim parobrodima *Vitez*, *Soko* i *Lussin*. Splitski je tisak redovito najavljivao takve izlete, a ponekad, pogotovo kad se radilo o značajnijim izletima, donosio i izvješća o njima.

Organiziranju izleta posvećivala se velika pozornost. Izleti su bili događaj ne samo za izletnike već i za njihove domaćine. Uobičajeni su bili prethodni dogovori s domaćinima, koji su pripremali svečani doček. Gotovo cijelo mjesto dolazilo je na obalu dočekati putnike. Nakon upoznavanja s lokalnim znamenitostima organizirani su susreti i domjenci s čašćenjem, i to najčešće u mjesnoj čitaonici. Izletnike je redovito pratila glazba, koja bi potom održavala i male prigodne koncerte na gradskim trgovima. Izleti su uvijek bili odlično posjećeni i splitske žene (gospođice i gospođe) ravnopravno su sudjelovale u njima. Prosječno je na svakom izletu bilo stotinjak putnika, a često se, zbog nedostatka mjesta na brodu, velik broj zainteresiranih nije ni mogao priključiti izletnicima. Za pojedine izlete bilo je i više stotina zainteresiranih pa je društvo *Braća Rismondo* uvodilo i dodatni parobrod. Tako je godine 1889., zbog velikog interesa, *zabavni voz – izlet u Supetar* organiziran s dva parobroda, *Dinara*

i *Ecco*. Iste godine *Dinarom* je u Trogir otputovalo oko 300 izletnika koji su se divili napretku mjesta.[21]

Iako to nije tema ovog priloga, treba spomenuti da su i stanovnici okolnih mjesta, s otoka i kopna, također rado organizirali izlete. Split je bio glavno njihovo odredište premda su odlazili i u druga mjesta.[22]

Broj izleta je tijekom godina varirao iz različitih razloga. Tako su npr. zbog epidemije kolere koja se u ljeto 1886. godine pojavila u Splitu otkazani su svi najavljeni izleti.[23] Odlazak Rismondove *Dinare* na remont u Trst, 1892. godine, rezultirao je nedostatkom izleta. Splićani su zbog toga negodovali, čak i u tisku. Nakon povratka s remonta obnovljena i još brža *Dinara* nastavila je s plovidbom, na opće oduševljenje građana.[24]

Godine 1884. otkrivena je i javnosti predstavljena Modra špilja na otoku Biševu.[25] Već od proljeća naredne godine počeli su u Dalmaciju stizati parobrodi s Bečanima koji su željeli razgledati špilju, ali i mjesta na dalmatinskoj obali – započela je era kružnih putovanja morem.[26] Ni Splićani nisu htjeli ostati po strani već su i oni ubrzo počeli organizirano odlaziti na Biševo. Šime Tocilj, vlasnik *Caffe al porto*, prvi je, u lipnju 1889. godine, počeo s pripremanjem takvih izleta. Unajmio je *Lloydov* parobrod *Psyche* i skupinu od preko 100 Splićana odveo na Vis i Biševo. Izletnike je po običaju uveseljavala glazba, na brodu je tijekom cijelog putovanja gostima nuđena *okrjepa u vidu vina, piva, sladoleda i hladne zakuske*. Izlet je, zajedno s putovanjem, ulaznicom za špilju i ručkom u Visu, zapadao 5,50 fiorina. Splićani su bili toliko oduševljeni ljepotom Modre špilje da je tijekom istog mjeseca organizirano još pet izleta, a uz Tocilja se kao organizatori javljaju i *Braća Rismondo*. Prema pisanju tiska, samo toga lipnja, više od tisuću Splićana posjetilo je Biševo.[27] Sve do početka Prvoga svjetskog rata Splićani su svako ljeto mogli organizirano putovali do Biševa. Bilo je uobičajeno da se nakon obilaska Modre špilje ode do Visa. Splićani su ondje obvezatno posjećivali spomenik i groblje poginulima u Viškoj bici, 20. srpnja 1866., a u povodu obilježavanja okruglih obljetnica organizirani su i posebni izleti.

Sve je bilo pogodno za organiziranje izleta, čak i dolazak ratnih brodova ili vojničke vježbe. U lipnju 1891. godine u uvali Saldun kod Trogira održani su veliki manevri Austrougarske ratne mornarice uz nazočnost cara Franje Josipa I. Za tu prigodu Državna željeznica pripremila je posebne vlakove za odlazak na manevre koji su bili namijenjeni izletnicima iz Šibenika i Knina. Poduzetna

tvrtka *Braća Rismondo* također je priredila više izleta s Brača (iz Selaca i Pučišća) i iz Makarske u Split. Dopuštenjem vojnih vlasti Splićanima je organizirala odlazak *Dinarom* u Saldunski zaljev. Vojna je vlast odredila parobrodu mjesto na istočnoj strani otoka Zirone (Drvenika) odakle su se vidjeli glavni carski manevri. Odlazak iz Splita bio je u 6 sati ujutro, a povratak oko 13 sati, i to po cijeni od samo jedne forinte.[28]

IZLETI U UDALJENIJE KRAJEVE I KULTURNI TURIZAM

Najraniji spomen izleta izvan granica Monarhije našli smo 1843. godine u listu *Gazzetta di Zara*, kada je Austrijski *Lloyd* pozvao zainteresirane na putovanje na fijeru u Senigaliju. Putovalo se u srpnju, i to iz Trsta preko Splita u Anconu.[29]

Tvrtka *Schroakel* iz Beča reklamirala je u lipnju 1879. godine prvo zabavno putovanje iz Dalmacije u Beč. Putnici iz Kotora i Dubrovnika trebali su se ukrcati na parobrod 6. srpnja, oni iz Splita 7., a Šibenčani i Zadrani 8. srpnja. Cijena putovanja ovisila je o mjestu ukrcaja, tako da su Bokelji plaćali najvišu, a Zadrani najnižu cijenu. Ista tvrtka, *Schroche* (iako je naziv malo izmijenjen, vjerojatno zbog neznanja) oglašavala je i naredne godine pet zabavnih izleta iz Dalmacije u Beč, i to preko Rijeke (15. svibnja, 26. lipnja, 17. srpnja, 7. kolovoza i 5. rujna).[30] Međutim, ni prve ni druge godine nismo u narednim brojevima tiska pronašli vijesti o odazivu zainteresiranih i eventualnim putovanjima.

U svibnju iste 1880. godine i splitska tvrtka *Prini & Tartaglia* oglasila je putovanje u Napulj, društvenim parobrodom *Spalato*, uz cijenu od 30 forinti po osobi. Brodom se putovalo do Termolija, a potom vlakom do Napulja.[31] Putovanje u Veneciju koji je tvrtka Tartaglia reklamirala tijekom ljeta 1887. godine na kraju je otkazano zbog malog broja prijavljenih.[32]

Hodočašće u Rim u povodu Papinog zlatnog jubileja

Godine 1888. papa Lav XIII. slavio je zlatni jubilej, 50 godina svećeništva. Tom su prigodom hodočasnici iz čitavog svijeta putovali u Rim. Hrvatske hodočasnike predvodio je biskup Strossmayer. Poseban, za tu prigodu imenovan odbor, uspio je osigurati popust kod *Lloyda*, a i Talijanska željeznica također je dala znatan popust. Izletnici iz Splita koji su preko Zadra putovali u Anconu i onda vlakom u Rim trebali su izdvojiti između 16,95 i 39,70 fiorina, što je

ovisilo o izabranom razredu (I., II. ili III.). Na hodočašće su iz Splita krenula 53 hodočasnika i hodočasnice zajedno s don Franom Bulićem. Bili su u audijenciji kod Pape, koji je svakom darovao posrebrenu medalju na spomen jubileja. Obišli su Rim i Vatikan i razgledali brojne darove koje je Papa dobio. Među darovima otkrili su i liker *Balkan*, dar splitskog trgovca Viska Jurasa.[33]

U svibnju godine 1900. splitski hodočasnici ponovno odlaze u Rim kako bi prisustvovali činu svečane kanonizacije 79 blaženika, i to od strane istog pape, Lava XIII. Iz Splita se putovalo *Panonijom* do Ancone i zatim vlakom u Rim. Putovanje je trajalo osam dana, u cijenu od 70,52 i 32 fiorina (ovisno o razredu) bili su uključeni putni troškovi i troškovi smještaja u Rimu, dok su se izletnici sami morali pobrinuti za hranu.[34] U Rim je otputovala skupina od 75 Splićana (muškaraca i žena), predvođena kanonikom Dvornikom. Za razliku od prethodnog boravka, ovaj put je dio izletnika u Rimu doživio neugodnosti. Drski lopovi krali su im satove, *bugjelare* (novčanike) i slično, a posebno ih je ogorčilo što su neki pokradeni u samoj crkvi sv. Petra, i to od lopova preodjevenog u svećenika.[35]

Godine 1891., 1. listopada, bilo je planirano putovanje posebnim parobrodom u Manfredoniju, u povodu velike svečanosti koja se na Ružaricu svetkovala u Pompejima. Minimalan broj putnika bio je 50, uz cijenu od 30 fiorina za brodarinu, ali se očito nije javio dovoljan broj zainteresiranih izletnika.[36]

U kolovozu naredne godine uspješno je organizirana *gita in Ancona* parobrodom društva *Florio*. Na put se uputilo 200 Splićana, koji su sudjelovali na ribarskoj tomboli i u gradskom kazalištu *Teatro delle Musse* prisustvovali izvođenju opere *Cavalleria Rusticana.*[37] U lipnju godine 1895. Zadranin Špiro Paparella oglasio je u *Smotri dalmatinskoj* veliki izlet, *grande gita di piacere*, Zadar - Ancona - Rim, s polaskom iz Zadra 2. lipnja i povratkom 6. lipnja. U cijenu su bile uključene karte za parobrod društva *Società di navigazione a vapore Puglia* i vlak, ali ni o ovom izletu nemamo povratnu informaciju.[38]

Za razliku od tog izleta, poznato nam je da se skupina od 50 splitskih izletnika uputila 4. srpnja 1895. parobrodom *Enio* u Zadar. Ondje su im se priključili i ostali izletnici pa su zajedno otputovali u Veneciju, u kojoj su proveli tri dana.[39]

Venecija je očito bila omiljeno odredište splitskih izletnika, jer u tisku nailazimo na više organiziranih putovanja. Putovalo se u srpnju 1899. godine, zatim je u rujnu iste godine *Mletačko parobrodarsko društvo* priredilo, po veo-

ma povoljnoj cijeni, izlet u *Mletke* (Veneciju) i Milano, gdje se održavala velika svečanost *krilatica* (aeroplana), uz sudjelovanje naroda. Splićani su u Veneciju putovali i 1910. godine parobrodom *Veneto*, po povoljnim, sniženim, cijenama, koje su uključivale i ulaznice za *međunarodnu izložbu lijepih umjetnosti.* Slične *gite* za Veneciju je tijekom 1911. godine organizirao i Austrijski *Lloyd*, a i društvo *Società Veneziana* priredilo je izlet 1912. godine.[40]

Veliki skupni izlet u Italiju

Uredništvo splitskog mjesečnika *Jug* odlučilo je 1911. godine organizirati veliki skupni izlet u Italiju i na njezine izložbe. Naime, tijekom cijele godine Italija je slavila 50. obljetnicu ujedinjenja i proglašenja Rima glavnim gradom i tim su povodom organizirane velike izložbe u Rimu, Firenci i Torinu. Rim je bio domaćin četiri velike izložbe: *međunarodne izložbe umjetnosti, historičke, arheološke i etnografske*. U Firenci se održavala velika izložba portreta i cvijeća, a u Torinu, industrijskom središtu Italije, priređena je međunarodna izložba industrije i rada. Uredništvo splitskog časopisa odlučilo je iskoristiti ovu prigodu i omogućiti i Splićanima da jeftino obiđu Italiju i izložbe. Kao što je organizator naglasio, *ovo je rijetka i skoro nepovratna zgoda, pa će je svaki iole imućniji naš čovjek za cijelo prihvatiti*. Vodeći računa o raspoloživom vremenu i financijskim sredstvima budućih izletnika, uredništvo je odlučilo da je program polaska jednak za sve, a da će za povratak svatko po svojoj volji izabrati kraći ili duži put.

Program kraćeg izleta bio je Split (Rijeka) - Ancona - Rim - Ancona - Split (Rijeka) u trajanju od devet dana. Od toga su se tri odnosila na putovanje, dok se u Rimu boravilo šest dana. Program većeg izleta trajao je 21 dan i obuhvaćao je put Split (Rijeka) - Ancona - Rim - Firenca - Genova - Torino - Milano - Venecija - Rijeka - Split. U Rimu se boravilo šest dana, u Firenci i u Genovi po jedan, u Torinu četiri, u Milanu dva i jedan dan u Veneciji. Kraći izlet zapadao je 200, a duži 390 kruna. Bili su predviđeni i razni popusti za skupine, kao i za pretplatnike časopisa. *Da se poštede izletnici od svakog izrabljivanja, u koje bi, osobito oni nevješti običajima, jeziku i prilikama u ovakvoj zgodi, gdje je sve dvostruko skuplje, zapali, udesili su tako da u izletnom tročku uračunali čitavu opskrbu i konačenje. U cijenu su bili uračunati troškovi putovanja parobrodom i vlakom, potpuna opskrba putem do razlaza (zajutrak, objed, večera), stan, kola ili gondola, od željezničke stanice u svratište, od parobroda do željeznice, vodič*

koji će brinuti oko izletnika. prtljage, ukonačivanja, hrane, ulaznica za izložbe i slično, sveukupne napojnice i jedna ulaznica za rimsku izložbu. Tehničke poslove oko organizacije putovanja odradio je Međunarodni zavod za putovanja u Zagrebu.[41] Iako je putovanje bilo planirano za početak srpnja, kako bi mogli sudjelovati i nastavnici, činovnici i *učeća mladež*, prvi izlet je zbog velikog zanimanja javnosti organiziran već početkom lipnja, i to u trajanju od 21 dan.[42]

Međutim, nisu Splićani rado odlazili samo preko Jadrana već su posjećivali i druge krajeve. Tako je godine 1900. organiziran veliki izlet iz Splita u Sarajevo. Povod je bio posvećenje hrvatske zastave koju su zagrebačke gospođe poklonile sarajevskom pjevačkom društvu *Trebević*. Iz Splita se posebnim parobrodom išlo do Metkovića, a zatim vlakom prvo u Mostar pa u Sarajevo. Trošak puta, hrane i *konaka* iznosio je 35 forinti po osobi. Svi izletnici su za uspomenu dobili trobojnu vrpcu s utisnutim imenom. Na put su otišle Narodna i Sokolska glazba, Sokolska četa i više od 100 izletnika na čelu s Vickom Milićem, koji se bio upravo vratio s već spominjanog rimskog hodočašća. Ipak je *glavni ures izleta bila lijepa kita splitskih hrvatskih gospođa.*[43]

U povodu proglašenja Crne Gore kraljevinom, velika skupina Splićana poduzela je u kolovozu 1910. godine izlet na Cetinje.[44]

Početkom 20. stoljeća i automobil postaje prijevozno sredstvo pogodno za organizaciju izleta. Godine 1911. splitska tvrtka *Oliva i Cipci* organizirala je automobilima izlet na Plitvička jezera.[45]

Kao što su Splićani na izletima osim zabave i razonode tražili i neke druge sadržaje, tako su i stanovnici okolnih mjesta dolazili u Split kako bi zadovoljili i svoje kulturne potrebe. Prvi put je velik broj izletnika stigao u Split u povodu otvaranja zgrade Općinskog kazališta, 6. svibnja 1893. godine. Kazalište je otvoreno jednomjesečnim gostovanjem Zagrebačke drame. *Sa svih strana naše pokrajine dolaze uveličat slavu otvaranja, te će za vrijeme gostovanja dolazit gostovi – spominju se izleti iz Rijeke, Zagreba, Karlovca, Metkovića, Dubrovnika...*[46] Za vrijeme boravka Zagrepčana u Splitu organizirano je nekoliko izleta po okolnim mjestima, Trogiru, Kaštelima, Makarskoj... kako bi se gosti upoznali s njihovim ljepotama i znamenitostima.

Godine 1901. u Splitu je gostovala Zagrebačka opera, s operama *Porin* Vatroslava Lisinskog i *Nikola Šubić Zrinski* Ivana pl. Zajca. Izletnici iz Zadra i Šibenika iskoristili su velike popuste (na putnu kartu i na ulaznicu) koje im je ponudila tvrtka *Braća Rismondo* i došli u Split na operne predstave.[47] U

svibnju 1911. godine tisak je zabilježio dolazak zadarske Hrvatske gimnazije sa 132 učenika u Split. Za njih je u Kazalištu bila organizirana besplatna izvedba opere *Povratak* Josipa Hatzea.[48]

NACIONALNO-POLITIČKI IZLETI I OKUPLJANJA

Većina splitskih izleta imala je i nacionalno-političko značenje. Kao što se odlazilo u Knin radi hrvatskih arheoloških spomenika i otvaranja Muzeja, tako se na Vis putovalo radi obilježavanja obljetnica slavne pomorske bitke iz 1866. godine, u Makarsku na proslavu 25. obljetnice djelovanja Hrvatske čitaonice, u Sarajevo radi društva *Trebević* itd. Ipak se izdvajaju tri događaja, kako zbog svoje masovnosti, tako i zbog značenja koje su u to vrijeme imali. Buđenjem nacionalne svijesti pokrenute su mnoge inicijative za obilježavanje događaja i ličnosti značajnih za povijest i kulturu hrvatskog naroda.

Otkrivanje spomenika Andriji Kačiću Miošiću 1890. u Makarskoj

Slavlje u Makarskoj u kolovozu 1890. godine predstavljalo je prvo veliko okupljanje naroda, a organizirano je u povodu otkrivanja spomenika Andriji Kačiću Miošiću. Makarani su pokrenuli akciju za podizanje spomenika pjesniku Kačiću povjerivši njegovu izradu kiparu Ivanu Rendiću. Već od godine 1884. počinju se prikupljati dobrovoljni prilozi za izgradnju spomenika. Međutim, njegovo dovršenje i postavljanje nije teklo glatko te se tek 1890. organizira proslava. Vlastima u Zadru i Beču bio je sporan dio spomenika – mozaik sa sklopom grbova uže Hrvatske, Dalmacije i Slavonije ujedinjenih u Trojednicu, što je očitovalo težnju ujedinjenju čitave Hrvatske. Stoga je Namjesništvo u Zadru uskratilo dozvolu za postavljanje spomenika. Nakon prosvjedovanja istaknutih ličnosti iz Hrvatske, bečka je vlada ukinula zabranu Namjesništva i dopustila postavljanje spomenika, ali bez mozaika. Mozaik je tek 1922. postavljen na mjesto koje mu je pripadalo.[49]

Svečanosti su trajale od 25. do 27. kolovoza, a gosti iz Zagreba, kontinentalnih krajeva Hrvatske i Istre stizali su parobrodima u Split, gdje su izuzetno srdačno dočekani. Boravak gostiju iskorišten je, osim za međusobno druženje, i za obilazak solinskih iskopina i splitskih kulturnih znamenitosti. Gosti, kojima su se priključili i zadarski i šibenski izletnici, zajedno sa Splićanima otputovali su u Makarsku s pet parobroda (*Sibyl*, *Iniziatore*, *Ika*, *Dinara* i *Psyche*), od kojih su dva posljednja bila namijenjena samo splitskim izletnicima. Naime,

tvrtka *Braća Rismondo* je za splitske izletnike organizirala prijevoz parobrodima *Dinara* i *Psyche* po cijeni od 1,80 forinta. Iz Splita se putovalo u 5 sati ujutro, a povratak iz Makarke bio je određen za 22 sata.[50] Gosti iz Bosne i Hercegovine, Boke kotorske i Dubrovnika te iz mnogih dalmatinskih mjesta i s otoka došli su parobrodima i jedrenjacima ukrašenim cvijećem i zastavama izravno u Makarsku.

Makarska je jučer bila sigurno učetvostručila svoje stanovništvo; bar 6000 vanjana (ne tugjinaca) kretalo se je njenim liepim ulicama.[51] Unatoč pljusku koji ih je dočekao, svečanost je bila savršeno organizirana; držani su govori, otkriven je spomenik uz koji su položeni mnogobrojni vijenci, glazbe su svirale, a *zvonimirovci* pjevali. Na svečanom *sobetu* poslije otkrivanja spomenika ugošćeno je više od 500 uzvanika. U kasnim večernjim satima dio gostiju napustio je Makarsku.[52] Ostali, njih više od tisuću, krenuli su sutradan ujutro parobrodima i jedrenjacima put Podgore, gdje su obišli grob Mihovila Pavlinovića. Iz Podgore su otišli u Brist, rodno mjesto pjesnika Kačića. Putovanje su završili u Franjevačkom samostanu u Zaostrogu, gdje je pjesnik umro i pokopan.[53]

Zagrebačka izložba 1891.

U povodu 50. obljetnice utemeljenja *Hrvatsko-slavonskog gospodarskog društva* u Zagrebu je priređena velika nacionalna izložba – najveći izložbeni pothvat u hrvatskim zemljama u drugoj polovici 19. stoljeća. Izložba je svečano otvorena 15. kolovoza. Dalmacija je imala svoj posebni paviljon, *Dalmatinsku kuću*, u kojoj je 467 izlagača izložilo svoje proizvode: vino, likere, ulje, voćne proizvode, proizvode ribarstva, kućni obrt, modele brodova, vezivo i svilarske proizvode.[54]

U Splitu je formiran poseban odbor sa zadaćom pripremanja izložbe i organiziranja izleta u Zagreb. U najam je uzet *Lloydov* parobrod *Tibisco*, koji je izletnike vodio do Rijeke, odakle su nastavili vlakom u Zagreb. Splitski trgovac Mijo Bužančić dao je izraditi metalne igle za izletnike i izletnice kao uspomenu na izložbu.[55] U Splitu se na parobrod *Tibisco* ukrcalo oko 250 izletnika, uglavnom iz grada, ali i iz drugih dalmatinskih mjesta. Ispraćeni su zastavama i glazbom. *Ljepota je gledati bezbroj crvenkapa sa vezenim natpisom Živila Hrvatska, tamo opet naše vrle Hrvatice sa trobojnicom na grudim*. Međutim, ogorčenje izletnika izazvala je nelojalnost *Lloyda*, koji je bez ikakva razloga zabranio kićenje parobroda hrvatskim zastavama i čak nije dopustio obično, uobičajeno

kićenje signalnim zastavicama. Iako je parobrod u Rijeku stigao u dva sata ujutro, izletnike su dočekali članovi Čitaonice. Za razliku od parobroda, vlak za Zagreb bio je sav okićen zastavama i zelenilom. Tijekom putovanja, mještani mjesta uz prugu srdačno su pozdravljali putnike, a posebno svečano bilo je u Ogulinu i Karlovcu, gdje su ih dočekali građani s glazbom i pjevačkim društvima. Zagrepčani su im također priredili izuzetan doček i oduševljeno gledali izletnike koji su svi imali crvenkape i trobojne kokarde. Izletnici su razgledali izložbu i položili vijenac na Kačićev spomenik.[56]

Slavlje u Dubrovniku – spomenik Ivanu Gunduliću

Treće veliko okupljanje naroda bilo je godine 1893., prilikom otkrivanja spomenika Ivanu Gunduliću, također rad kipara Ivana Rendića. Pripremajući proslavu, Dubrovčani su na njoj nastojali okupiti što više ljudi iz Dalmacije i ostalih krajeva kako bi pokazali da narod slavi svoje zaslužne pjesnike, bez obzira na probleme koje im je stvarala tadašnja državna vlast. Kao i u povodu Kačićeva slavlja, tri godine ranije, u Splitu je od predstavnika svih hrvatskih društava formiran poseban odbor koji je pripremao izlet u Dubrovnik. *Zato rodoljubivi Splićani, pohitite u što većem broju u Dubrovnik, da se ondje uhvatite u kolo sa ostalim Hrvatima, da bude slava čim veličanstvenija, čim dostojnija velikoga spomena.*[57]

Za putovanje u Dubrovnik odabran je brz i udoban parobrod *Zagreb*; odlazak iz Splita bio je određen za 25. lipnja u 7 sati, a dolazak u Dubrovnik istog dana u 16 sati. Polazak iz Dubrovnika bio je 26. lipnja u 23 sata. Cijena putovanja, bez hrane, iznosila je 15 fiorina za prvi, 12 za drugi i 5 za treći razred. Putnici trećeg razreda nisu imali osiguranu postelju na brodu, ali su mogli sa sobom donijeti *strunjak* (madrac) i namjestiti ga u stivi, koja je posebno uređena za ležanje, budući da tih dana u Dubrovniku uopće nije bilo moguće pronaći slobodnu sobu. Svi izletnici mogli su se hraniti na parobrodu, i to po cijeni od 1,20 for. za objed s vinom i 1 for. za večeru s vinom. Zajedno s izletnicima putovala su i splitska društva: *Narodna glazba*, *Hrvatski sokol* i *Slavjanski Napredak*, sa zastavama.[58]

Kako je većini od 150 splitskih izletnika to bio prvi susret s Dubrovnikom, iskoristili su priliku i upoznali se s njegovim znamenitostima, a i s okolicom, jer su nakon svečanog otkrića spomenika priređeni razni kraći izleti. U tih nekoliko dana proslave u grušku je luku uplovilo dvadesetak parobroda i brojne

brodice s više tisuća putnika. Izvjestitelj zadarskog *Narodnog lista* izračunao je *perom u ruci... da ih je najmanje došlo izvana sa raznih hrvatskih zemalja barem osam hiljada...*[59] Toliki broj gostiju događaju je, osim političkog, dao i značajno turističko obilježje. Okupljanje i ugošćavanje velikog broja gostiju bilo je izvanredno dobro i uspješno organiziramo. Posebno treba naglasiti da je tom prigodom Austrijski *Lloyd* prvi put na svojim parobrodima, uz austrijsku zastavu, stavio i *naše hrvatske znakove*.[60]

Ovdje treba spomenuti i veliki izlet u Solin, koji su početkom srpnja 1899. godine organizirala sva splitska hrvatska društva, a povod za narodno slavlje bio je blagdan svetih Ćirila i Metoda. Više od tisuću izletnika, od toga posebnim vlakom njih 800, stiglo je u Solin kako bi slušalo pjevanu staroslavensku misu koja je prije tisuću godina bila zabranjena u Splitu.[61]

SPORTSKA I DRUGA DRUŠTVA KAO ORGANIZATORI IZLETA

Prvo sportsko društvo u Splitu, *Società al tiro di bersaglio* (Streljačko društvo), osnovano je 25. veljače 1877., i to u netom otvorenom *Hotelu de la Ville*.[62] Društvo je osnovala splitska talijanska manjina na poticaj tadašnjeg gradonačelnika dr. Ante Bajamontija. Društveni život članova, inače najvećim dijelom varoških težaka koji nisu ni znali talijanski jezik, sastojao se u natjecanjima u streljaštvu i u organiziranju različitih izleta. Autonomaški *L'Avvenire* izvijestio je u kolovozu iste godine o prvom izletu Društva, kad je skupina od 100 članova otišla na izlet u Solin, i to vjerojatno pješice, jer vlak još nije prometovao.[63]

U narednim godinama bersaljeri su najčešće putovali do Zadra na sportske susrete i druženja s tamošnjim bratskim, autonomaškim društvima. Godine 1884. u okviru Društva osnovano je Gimnastičko i mačevalačko društvo, *Società di ginnastica e scherma*, te je i ono nastavilo sa sličnom praksom. Ovom prigodom spominjemo samo neke od njihovih izleta. Godine 1889. Rismondovi parobrodi *Eco* i *Dinara* doveli su u Zadar oko 200 izletnika, 70 bersaljera i glazbu *Banda cittadina.* U rujnu 1903. godine skupina od 130 bersaljera odlazi također na izlet u Zadar.[64]

Zanimljivo je spomenuti da je na jednom izletu osnovan i prvi splitski veslački i jedriličarski klub, *Adria.* Skupina od šest Splićana, predvođena javnim bilježnikom dr. Petrom Kamberom, na izletu u Strožancu, 20. srpnja 1890., nakon zajedničkog ručka objavila je osnivanje kluba, čime je u Splitu počelo

organizirano veslanje. Tradicionalan izlet članstva u Solin priređivao se svake godine 15. rujna.[65]

Prvo hrvatsko sportsko društvo, gimnastičko društvo *Hrvatski sokol* osnovano je 26. siječnja 1893. i tako se konačno ispunila davna želja splitskih rodoljuba.[66] Iako je u to doba Narodna stranka već preuzela vlast u gradu, autonomaši su i dalje bili politički i gospodarski jaki, a među raznim svojim društvima imali su i dva sportska. Stoga je osnivanje *Sokola* imalo iznimno značenje. Osim vježbama u društvenim i javnim prostorima, ciljevi društva postizavali su se i izletima. Već od prve godine, a zatim redovito, sokolaši su počeli organizirati izlete. Takvi su izleti bili glavni oblik suradnje političkih i, u ono doba malobrojnih, društvenih organizacija. Premda su austrijske vlasti često kočile te manifestacije i pohode, ipak su, najčešće nakon izleta splitskih sokolaša, po Dalmaciji nicala nova sokolska društva. Odmah po svojem osnivanju *Sokol* se uključio u proslavu otvaranja splitskog Kazališta, organizirajući izlete u Trogir i Makarsku na koje su zajedno sa sokolašima išli i članovi Zagrebačke drame.[67]

Sokolaši, a zajedno s njima i drugi građani Splita, redovito posjećuju Vranjic, Solin, Kaštela, Trogir, Omiš, Brač, Hvar, Vis... Koriste se i parobrodom i vlakom, ponekad ih kombinirajući i s pješačenjem. Tako su u srpnju 1897. godine Topićevim parobrodom otputovali u Sumartin, a odatle se pješice zaputili u Selca, gdje su im Bračani priredili *odličan doček.*[68] Hrana i piće su obično bili osigurani na parobrodu, nečlanovi su plaćali malo više, a sva djeca pola cijene predviđene za članove. Izleti bez Sokolske glazbe bili su gotovo nezamislivi. Početkom 20. stoljeća sokolaši su se uputili i na dulja putovanja. Godine 1904. organizirano su posjetili Dubrovnik i Boku kotorsku, a 1908. i Sušak.[69]

Ipak, među mnogobrojnijim izletima možda je za povijest splitskog sporta najznačajniji onaj održan u lipnju 1903. godine. Na izletu u Trogir osim redovite uobičajene javne vježbe sokolaši su priredili i *prvu nogometnu utakmicu između dvije različito obučene momčadi.* Igrači su bili novinar Ljubo Prijatelj, posjednik Ljubo Mladineo, trgovac Josip Koto Kraljević, Milan Alačević, klesar Petar Barišković, vođa društva Vjekoslav Radica i drugi. Za vrijeme utakmice svirala je Sokolska glazba.[70]

Izlete su priređivala i splitska kulturna društva, poput pjevačkog društva *Zvonimir* i *Slavjanskog Napretka.* Kao ilustraciju navodimo samo veliki izlet u Makarsku u organizaciji društva *Zvonimir* 1903. godine. Uz članove Društva otputovali su i drugi građani Splita, tamburaši i poznati operni pjevač Noe

Matošić. Makarska općina na čelu s načelnikom P. Rismondom poduzela je sve kako bi se gosti što bolje osjećali. Zauzvrat su *zvonimirovci* i Noe Matošić oduševili domaćine svojim pjevanjem, a tamburaši sviranjem. Rastanak je bio *srdačan, bratski, hrvatski. Kad je parobrod uvečer mimoilazio primorje Krila pozdraviše ga s obale i okolnih brda pucnjavom i bengalima.*[71]

SREDNJOŠKOLSKI IZLETI

Splitski srednjoškolci odlazili su na izlete najčešće u sklopu nastave tjelesnog odgoja. Prema izvješću Velike gimnazije za godinu 1890. *učenici su napravili više izleta u bližju okolicu, a dne 31. svibnja otišli su posebnim parobrodom u Makarsku i Zaostrog. Po povratku se svratiše u Jesu* (Jelsu*) na Hvaru. Svi su ovi izleti imali zabavnu i poučnu svrhu, spojenu sa gimnastičkim vježbam, da naime učenici nauče poznavati svoju zemlju sa geografičkog, povjesanog i drugih gledišta.*[72] Izlete na Mosor i Kozjak, u Kaštela, na Crni krug organizirali su školske godine 1909./10. profesori Realke Umberto Girometta, Barbetti i Pavković.[73]

Učenici Klasične gimnazije su 4. svibnja 1901. godine posjetili Solin, gdje im je don Frane Bulić tumačio iskopine.[74] Gimnazijalci su na izlete odlazili različitim prijevoznim sredstvima. Tako su u svibnju godine 1891. vlakom otišli na slapove Krke. Kao i brojne druge građane Splita parobrod *Dinara* odveo ih je na Biševo, ali i u druga dalmatinska mjesta. Međutim, posebno je bio zanimljiv izlet, svojevrstan put izdržljivosti, školskim čamcem *Lastavica* 1910. godine, kada su gimnazijalci putovali u Krilo, Omiš, Rogoznicu, Brela, Bašku Vodu, Makarsku i Pučišća.[75]

Realci su pod vodstvom prof. Giromette poduzeli zadnjih dana 1910. *božićnu ekskurziju.* Iz pisanja splitske *Slobode* znamo da su obišli Omiš, Dioničko društvo *Sulfid,* Kraljevac, Zadvarje i zatim, nakon 12 sati *junačkog marša* stigli u Sinj. *Učenici su bili opskrbljeni hranom i zairom za tri dana, spremljenom u posebnim termofornim bocama. Svaki je mladić imao po tri maje, po dva para postola i jedne gamaše i po jedan impermeable. Tri fotografska aparata, jedan prizmatički dalekozor, higrometar, termometar, busola, sprava za brojenje koraka, specijalne geografske karte, putna farmacija – to je eto popunjavalo interesantnu bagažu simpatične čete.*[76]

Putovali su i učenici Obrtničke škole. Tisak je zabilježio da su u svibnju 1911. godine parobrodom *Liburnia* poduzeli poučni izlet na Hvar, Biševo i

Vis. Osim prirodnih ljepota i kulturnih znamenitosti zanimalo ih je i gospodarstvo pa su razgledali tvornicu sardina *Mardešić* u Komiži.[77]

Posebno bi bilo zanimljivo obraditi pisanje o izletima, i to ovisno o političkom opredjeljenju novinara i novina, odnosno radi li se o hrvatskom ili autonomaškom tisku, ali o tome nekom drugom prigodom.

Ljeto 1914. godine vrijeme je posljednjih većih izleta.[78] Izbijanjem rata, izletnička aktivnost je gotovo sasvim zamrla, a novi je zamah doživjela tek nakon njegova završetka, u novoj državi.

BILJEŠKE

1 Valter Firić: *Sinjska ferata rera.* Zagreb 2006., 8.

2 *Brzojavljaju nam iz Splita, dne 5. tekućega.* Narodni list, Zadar 6. X. 1877., 3. Inače je pruga Split – Siverić bila duga 84,35 km, a trošak izgradnje iznosio je 12.161.000 fiorina. Upravitelj Željeznice bio je Neumann, a u vagonima su bila samo mjesta drugoga i trećeg razreda.

3 *Avviso / Oglas.* L'Avvenire, Split 3. X. 1877., 3.

4 *Il treno di piacere.* L'Avvenire, Split 15. X. 1877., 3.

5 *Ieri pure aveva…*L'Avvenire, Split 18. II. 1878., 3; isto, 29. IV. 1878., 3.

6 *Otvor vodovoda u Šibeniku.* Narodni list, Zadar 24. V. 1879., 3

7 *Gita di piacere.* L'Avvenire, Split 9. V. 1881., 3

8 *Gita di piacere.* L'Avvenire , Split 8. VI. 1881., 3

9 *Spalato. Gita di piacere.* La Difesa, Split 21. IV. 1884., 3; Radi usporedbe navodimo da je godišnja pretplata na *La Difesu* iznosila je 9 fiorina.

10 *Izlet u Skradin 29.* Narod, Split 27. VI. 1890., 3

11 *Izlet.* Narod, Split 13. VI. 1890., 3

12 *Izlet u Knin; Hrvatske starine.* Narod, Split 17. VI. 1890., 1-2.

13 *Slava u Kninu.; Kninska slava.* Narod, Split 22. VIII. 1890., 2.; 25. VIII. 1890., 1-2.

14 *Naš Sokol; Izlet u Drniš.* Jedinstvo, Split 11. VIII. 1903., 2.; 21. VIII. 1903., 2. Cijena izleta bila je 5 kruna, a polugodišnja pretplata iznosila je 8 kruna (od 1900. u optjecaju su krune).

15 *Izlet u Drniš.* Jedinstvo, Split 21. VIII. 1903., 2.

16 Valter Firić, o. c. 32, 34.

17 Vinko Antić: *Pomorstvo i naš turizam.* Pomorski zbornik povodom 20. godišnjice Dana mornarice i pomorstva Jugoslavije. Knjiga I. Zagreb 1962., 991.

18 Isto, 992.

19 Oliver Fijo: *Parobrodarstvo Dalmacije 1878. - 1918.* Zadar 1962., 141-142; Gordana Tudor: *Parobrodarstvo i turizam u Dalmaciji.* Split 2007., 27.

20 *Gita di piacere.* L 'Avvenire, Split 18.III.1881., 3.

21 *Zabavni voz.* Narod, Split 3. VII. 1889. 3; *Ieri stesso col Dinara.* Smotra Dalmatinska, Zadar 15. VI. 1889., 3.

[22] *Pučišće 28. 8. (otišli parobrodom na izlet u Makarsku)*. Narodni list, Zadar, 12. IX. 1883. 3; *Pišu nam iz Jelše.* Narod, Split 1.IX.1891., 3.

[23] *Gite sospese.* La Difesa, Split 6. IX. 1886., 3.

[24] *Gdje su ovogodišnji izleti?*; *Brzina Dinare.* Narod, Split 27. V. 1892., 2; 31. V. 1892., 3. Nakon povratka s remonta *Dinara* je put od Trsta do Splita prevalila za 17 sati, ploveći brzinom od 12,5 milja. U lipnju je udaljenost od Sutivana do Splita (8 milja) prevalila za *38 časaka. Rismondova Dinara.* Narod, Split 17.VI.1892., 3.

[25] Austrijski barun, diplomat, slikar, biolog i izumitelj Eugen von Ransonnet - Villez (1838. – 1926.) zaslužan je za otkriće Modre špilje na Biševu, koju je prvi opisao i naslikao. Dinamitom je probio vanjski ulaz kroz koji se u špilju ulazi malim čamcem na vesla. *Due grotte.* Narod, Split, 21. V. 1884., 2.

[26] Gordana Tudor, o. c. 17.

[27] *Grotta azzura di Busi* (oglas S. Tocigla). Narod, Split 28.V.1889., 3; *Spalato si diverte; Gite.* La Varietà, Split 15. VI. 1889., 3; 22. VI. 1889., 3.

[28] *Izlet u šaldunski zaljev.* Narod, Split 25. VI. 1891., 3.

[29] *Trieste, 20. giugno.* Gazzetta di Zara, Zadar 7. VII. 1843., 1.

[30] *Prvo zabavno putovanje.* Narodni list, Zadar 28. VI. 1879., 3; *Tvrtka Schroche.* Narodni list, Zadar 8. VI. 1880., 3.

[31] Oliver Fijo, o. c., 141-142.

[32] *Gita per Venezia.* La Difesa, Split 5. VIII. 1887., 3.

[33] *U Rim*. Narod, Split 23.III.1888., 2-3; *Hrvatski hodočasnici u Rimu. Hrvatsko hodočašće.* Narod, Split 6.VI.1888., 1; 20. IV. 1888., 1-2.; 24. IV. 1888., 1-2

[34] *U Rim.* Jedinstvo, Split 1. V. 1900., 3; *Hodočasnici.* Jedinstvo, 18. V. 1900., 3.

[35] *Tužbe.* Jedinstvo, Split 6. VI. 1900., 3.

[36] *Ako se sakupi.* Narodni list, Zadar 16. IX. 1891., 3.

[37] *Gita in Ancona.* Smotra Dalmatinska, Zadar 6. VIII. 1892., 3.

[38] *Domenica 2. giugno 1895.* Smotra Dalmatinska, Zadar 11. V. 1895., 3.

[39] *Izlet u Mletke.* Naše jedinstvo, Split 5. VII. 1895., 3.

[40] *Gita per Venezia.* Smotra Dalmatinska, Zadar 29. VII. 1899., 3; *U Mletke i Milan.* Naše jedinstvo, Split 24. IX. 1899., 2; *Izlet u Mletke.* Naše jedinstvo, Split 1. X. 1910., 2; *Le gite per Venezia riprese.* Smotra Dalmatinska, Zadar 17. VI. 1911., 2; *Izlet u Mletke.* Naše jedinstvo, Split 21. V. 1912., 2.

[41] *Veliki izlet u Italiju* (prilog na tri lista). Sloboda, Split, travanj 1911.

[42] *Prvi izlet u Italiju.* Sloboda, Split 3. V. 1911., 4.

[43] *U Sarajevo.* Jedinstvo, Split 22. V. 1900., 3; *Izletnici.* Jedinstvo Split 1. VI. 1900., 2-3.

[44] *Izletnici.* Naše jedinstvo, Split 27. VIII. 1910., 2.

[45] Oglas tvrtke *Oliva i Cipci.* Sloboda, Split 5. VIII. 1911., 3.

[46] Kazalište je svečano otvoreno dramom *Teuta* autora Dimitrija Demetra. Tijekom gostovanja Zagrebačke drame, odnosno Zagrebačkog dramatičnog društva Zemaljskog kazališta s najistaknutijim hrvatskim glumcima onog vremena (Marija Ružička Strozzi, Andrija Fijan, Ljerka Šram...), izvedeno je više od 20 različitih predstava domaćih autora, klasika kao i suvremenih europskih pisaca. *Hrvatska drama u Splitu.* Narod, Split, 18. IV.

1893., 3; *Otvaranje novog Obćinskog kazališta.* Narod Split 6. V. 1893., 1.

47 *Na znanje.* Jedinstvo, Split 26.V.1901., 2; *Gosti.* Jedinstvo 6. V. 1901. 2; *Šibenčani.* Jedinstvo, Split 14. V. 1901., 2; *Hrvatska opera u Spljetu.* Smotra Dalmatinska, Zadar 14. V. 1901., 1.

48 *Djaci.* Sloboda, Split 18. V. 1911., 4.

49 Nevenka Bezić – Božanić: *Stogodišnjica otkrića spomenika pjesniku Andriji Kačiću Miošiću u Makarskoj.* Makarsko primorje 1, Makarska 1990., 9-10.

50 *Prigodom svetčanosti koja će se slaviti u Makarskoj pri odkriću* (oglas). Narod, Split 12.VIII.1890., 3; *Kačićevo slavlje.* Narod, Split 27.VIII.1890., 1-3.

51 *Kačićevo slavlje,* isto, *3.*

52 Isto.

53 *Slavlje u Makarskoj pri otkriću Kačićeva spomenika.* Smotra Dalmatinska, Zadar 27. VIII. 1890., 3.

54 Stijepo Obad: *Dalmatinsko selo u prošlosti.* Split 1990., 52-54.

55 Muškarcima su bile namijenjene dvije vrste igala za kravatu s *fino mailovanim grbovima: trojedne kraljevine sa nadpisom Izložba 1891. i s grbom kraljevskih zemalja i tekstom Zagreb 1891.* Igle za kosu za dame imale su iste grbove. *Za izletnike.* Narod, Split 8.VIII.1891., 3.

56 *Odlazak iz Splita*; *Izlet u Zagreb*; *Dalmatinski Hrvati u Zagrebu.* Narod, Split 25.VIII.1891., 2-3.

57 *Pišu nam iz Splita, dne 2 tekućega.* Narodni list, Zadar 3.VI.1893., 3; *Izlet u Dubrovnik.* Narod, Split 13.VI.1893., 2-3.

58 *Izlet u Dubrovnik.* Isto.

59 *Slava Gunduliću. Dubrovnik, 27 lipnja*. Narodni list, Zadar 30.VII.1893., 2.

60 *Slava Gunduliću. Gruž, 25 lipnja.*Narodni list, Zadar 27.VI.1893., 2.

61 *Izlet u Solin.; Narodno slavlje.* Jedinstvo, Split, 7. VII. 1899., 3. i 11. VII. 1899., 3.

62 *Ecchi cittadini.* L' Avvenire, Split 26.II.1877., 3; Duško Marović: *Povijest sporta u Splitu.* Knjiga prva. *Od antičkih igara do prvog svjetskog rata.* Split 1990., 44.

63 *Deby Società di bersaglieri.* L' Avvenire, Split 17. IX. 1877., 3.

64 *Ovih dana u Splitu osnovano tjelovježbno društvo…* Narodni list, Zadar 23. VII. 1884., 3; *I gitanti spalatini.* Smotra dalmatinska, Zadar 16. IX. 1903., 3. Treba napomenuti da su i autonomaši iz splitskog okružja posjećivali svoje splitske prijatelje, ali to nije tema ovog priloga.

65 *Pišu iz Splita, osnovano veslarsko društvo.* Narodni list, Zadar 8. X. 1890., 3; Duško Marović, o. c. 48.

66 Duško Marović, o. c. 52.

67 *Izlet Hrvatskoga sokola u Trogir.* Narod, Split 23. V. 1893., 2; *Izlet Hrvatskoga sokola u Makarsku.* Isto, 30. V. 1893., 2.

68 *Hrvatski sokol.* Jedinstvo, Split 13.VII.1897., 3; *Odličan doček Sokola na Braču.* Jedinstvo, Split 23. VII. 1897., 3. Već u kolovozu organiziran je novi veliki izlet na slapove Krke.

69 *Izlet u Boku Kotorsku.* Jedinstvo, Split 25. V. 1904., 3; *Izlet Hrvatskog sokola.* Sloboda, Split 5. IX. 1908., 6.

70 *Hrvatski Sokol priregjuje...* Jedinstvo, Split 16. VI. 1903., 3; Duško Marović, o. c. 54.

71 *Izlet u Makarsku.* Jedinstvo, Split 21. VII. 1903., 3.
72 Duško Marović, o. c. 90.
73 Isto, 92.
74 Isto, 95.
75 *Izlet na Krku.* Narod, Split 19. V. 1891., 3; *Izlet omladine na Biševo.* Narod, Split 12. VII. 1892., 3; *Izlet gimnazijalne mladeži.* Narod, Split 5.VI.1894., 3; Duško Marović, o. c. 95-96.
76 *Božićna ekskurzija naših realaca.* Sloboda, Split 4. I. 1911., 5-6.
77 *Poučni izlet.* Naše jedinstvo, Split 3. VI. 1911., 3.
78 *Izlet na Tvornicu Sulfida u Malom ratu.* Sloboda, Split 16. VII. 1914., 3.

INHABITANTS OF SPLIT AS TOURISTS IN THE TIME PERIOD BEFORE THE FIRST WORLD WAR

Summary

A new type of leisure activities presented themselves to the inhabitans of Split in the late 1870's.Those were the excursions to the small towns near Split, which were made possible by the introduction of the new transportation means: steamships and trains. Towns like Vranjic, Solin, Kaštela, Drniš, Knin, Šibenik and Sinj were the favourite destinations.

The firm *Braća Rismondo (the Rismondo Brothers)* provided steamships and, thus, significantly contributed to the development of excursion tourism. The steamship excursions to towns like Trogir, Makarska and to the islands of Vis, Hvar and Brač were extremely well organized. Live music, which was included in an extremely reasonable price of an excursion package, entertained passengers of all age groups, particularly the ladies from Split.

The inhabitants of Split were equally enthusiastic about travelling to more distant destinations. Venice was one of the most favourite foreign destinations, whereas Makarska, Zagreb and Dubrovnik were favourite national destinations, particularly for the occasion of national and political gatherings, which were frequent in the late 19th century.

A large number of different types of excursions were also organised by various firms, cultural and sports associations and high schools in Split. As for high school excursions, they were frequently organised through physical education classes.

I. R. FERROVIA DI STATO DALMATA

O. kr. dalmatinska državna zeljeznica

Avviso

Nel giorno 4 Ottobre 1877 in occasione dell' apertura della ferrovia vi saranno oltre i treni già annunziati tra Sebenico-Dernis-Spalato ancora i seguenti treni di piacere con carozze di III.a classe.

I. treno di piacere

Partenza da Spalato	alle ore	8.25	ant.
„ Salona	„	8.52	„
„ Sucuraz	„	9.08	„
„ Cast. Camb. Abad.	„	9.19	„
Arrivo in Castel-vecchio	„	9.38	„

II. treno di piacere

Partenza da Spalato	alle ore	3.30	pom.
Arrivo in Salona	„	3.56	„

III. treno di piacere

Partenza da Salona	alle ore	6	pom.
Arrivo in Spalato	„	6.26	„

Viene richiamata la particolare attenzione sulla circostanza che tutti i treni nel giorno dell' apertura possono venir adoperati solamente da quei passeggeri che saranno in possesso di corrispondenti carte comprate o carte libere rilasciate all' uopo dalla sottoscritta direzione dell' esercizio.

Il rilascio di carte è limitato, e perciò si rilascieranno, a sensi del §. 9 del regolamento d' esercizio, solamente tante carte quanti posti disponibili vi saranno nel treno.

Objava

Dne 4 listopada prilikom otvora željeznice, osim već proglašenih vlakova, izmed Šibenik-Drniš Spljeta biti će i sliedeći zabavni vlakovi s vozom III razreda.

I. zabavni vlak

Spljet	odlaz	u jutru	8.25
Solin	„	„	8.52
Sućurac	„	„	9.08
Gomilica-Kambelovac	„	„	9.19
Stari dolac	„	„	9.38

II. zabavni vlak

Odlaz iz Spljet	3.30	popodne
Dolaz u Solinu	3.56	„

III. zabavni vlak

Odlaz iz Solin	6	popodne
Dolaz u Spljetu	6.26	„

Osobito se upozoruje na to, da se dne otvora mogu svimi poslužiti samo putnici, koji budu imali odnosne plaćene ulaznice ili ulaznice u tu svrhu izdane po podpisanomu Ravnateljstvu službom.

Izdavanje je ulaznicâ ograničeno, te ce ih se u smislu §. 9 službovnog reda izdati samo toliko, koliko u vlaku bude razpoloživih mjesta.

Slika 1. Objava tiskana u splitskom listu L' Avvenire 3. listopada 1877.; 3.

Na znanje. Rekli smo da je parobr. društvo *Rismondo* dalo znatnu popusnicu svim putnicima, koji dolaze u Spljet da posjete operu; samo nadodajemo, da za to moraju kod kapetana na parobrodima da nabave i putnu kartu i kazališnu ulaznicu.

Slika 2. Na znanje, iz splitskog lista Jedinstvo, 26. travnja 1901.; 2.

Gospodarsko-šumarska
IZLOŽBA
1891.
u Zagrebu
Sveučilištni trg.

Medjunarodna izložba slika i umjetnina
Poljodjeljstvo, vinogradarstvo, privničarstvo i voćarstvo. Cvieće i sočivo. Pčelarstvo. Svilarstvo. Ribarstvo.
Gospodarstvo — Šumarstvo
Otvorenje 15 kolovoza
Zaključak: listopada 1891.
Električna rasvjeta
Domaći obrt — Stočarstvo
Gospodarski obrt. Gospodarska tehnika i graditeljstvo. Učevna sredstva i literatura gospodarstva i šumarstva.
Izložbena lutrija sa 1001 sgoditkom — Glavni sgoditak u vriednosti od 10.000 franaka. — Srećka 50 nč.

CVIEĆE, sočivo voće,
Povremene
IZLOŽBE
za konje, rogatu marvu, svinje, ovce, koze, perad i pse.

IVAN VELAT izdavatelj i odgovorni urednik — Brzotisak ANTE ZANNONI-A (STJEPAN BULAT)

Slika 3. Reklama za Zagrebačku izložbu koja je izlazila u splitskom Narodu tijekom kolovoza 1891.

Hrvatski Sokol priregjuje u dojduću nedjelju po podne izlet osobitim parobrodom do Trogira, gdje će prizvagjati razne gimnastične i redovne vježbe.

Slika 4. Hrvatski sokol u nedjelju... Jedinstvo, Split. 16. 6. 1903.; 3.